

Світлана Яременко
канд. філол. наук

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПАРАДИГМА СТАНОВЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В останні десятиліття зростає наукова, громадська увага до історії української мови. Поряд із вивченням сучасної мовної ситуації в умовах державотворення, аналізом стану й статусу державної української мови на межі ХХ і ХХІ століть теоретичне значення має науковий аналіз попереднього періоду історії української мови. С.Я. Єрмоленко зауважує, що історія української мови – це не лише вузькофахові питання звукових змін, перехід від однієї фонемі до іншої, не лише лексичні відповідники в слов'янських і неслов'янських мовах, а й широке тло історії та долі українського народу [3; 14].

Актуальним є вивчення історії української мови з погляду національно-культурного розвитку України. Це потребує осмислення таких проблем, як мова і нація, мова і держава, мова і культура. Їх дослідження передбачає здійснення аналізу конкретно-історичних умов, у яких функціонувала українська мова, визначення її ролі в освіті, книгодрукуванні, науці, культурі, її правового статусу в державі.

Традиційні навчальні програми на філологічних факультетах сучасних університетів – історія української мови та історія української літературної мови – мають різне лінгводидактичне спрямування: перша охоплює питання фонетичних, лексичних та граматичних змін в історії мови, висвітлення характеристичних ознак української національної мови, що виявляються на матеріалі діалектів та писемних пам'яток української мови від найдавнішого періоду до сучасності; друга репрезентує історію української писемності в різних суспільно-політичних умовах. У працях Л.А.Булаховського, Ф.Т.Жилка, П.П.Плюща, М.В.Павлюка, "Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови" П.Д.Тимошенка, "Історії української літературної мови" І.Огієнка, В.М.Русанівського, С.Я.Єрмоленко знаходимо загальну характеристику суспільно-історичних умов, у яких функціонувала українська мова. Предметом лінгвістичного опису окремих мовознавців були тексти різного часу створення, які розглядалися з погляду їхньої належності до функціональних стилів як репрезентантів формування суспільної свідомості й свідчення розвитку національної культури.

Вивчення історії української літературної мови передбачає аналіз проблеми становлення літературної норми, обґрунтування принципів її системності та функціональної доцільності. Важливість цього питання для високорозвинених мов є безсумнівною, адже, за світовими критеріями, саме унормованість і стильова диференціація національної мови свідчать про її культурний статус.

Актуальність дослідження полягає також і у тому, що мовне питання в нашій країні потребує постійної уваги. Мова з повною соціальною парадигмою не виникає відразу. Протягом тривалого часу в умовах бездержавного існування відбувалося звуження сфер застосування української мови, зменшувалася кількість тих, хто вважав українську мову рідною. І тепер, на початку XXI ст., засвідчуємо протистояння двох мов в Україні. Такий соціолінгвальний стан зумовлений попередньою історією формування національно-мовної свідомості, непростим шляхом утвердження української мови в освіті, книгодрукуванні, культурі, науці впродовж XIX – XX ст.

Історія української літературної мови – це історія стилів як суспільно усвідомлених різновидів писемно-літературної мови [5; 181]. Власне лінгвістичний, чи лінгвостилістичний підхід до аналізу текстів у їх історичному розвитку відтісняє на другий план питання мови як суспільного явища, загальну характеристику історичних умов розвитку суспільства й формованої відповідним державно-політичним устроєм національно-мовної свідомості. Останній аспект тенденційно, неповно висвітлювався в працях з історії української літературної мови радянської доби: існували заборонені тексти, небажані для офіційної науки імена, твори тощо. Зняття ідеологічних заборон, можливість широко використовувати історично-літературні джерела, зокрема й праці дослідників української літературної мови, які жили й працювали в західній діаспорі: О.Горбач, К.Кисілевський, П.Ковалів, В.Чапленко, Ю.Шевельов, дають змогу по-новому, повніше висвітлювати історію української мови як суспільного, соціолінгвістичного явища, тобто дослідити певні періоди історії мови в аспекті, окресленому академіком Ю.Шевельовим як “стан і статус” мови.

Комплексне, багатовимірне дослідження історичного шляху української мови до утвердження її в статусі державної мови в кінці XX ст. охоплює широке коло позамовних питань: стан національної самосвідомості українців, стан освіти та книгодрукування рідною мовою, функціонування української мови в різних сферах суспільного життя, тобто, як підкреслює С.Я.Єрмоленко, формування “культурно освяченого зразка національної мови” [3; 14] – літературного стандарту, якого потребує нація для задоволення потреб суспільного прогресу. Висвітлення цих питань не передбачене в навчальних курсах історії української мови та історії української літературної мови.

Однак в останні роки воно дедалі частіше використовується в мовознавстві, зокрема й у зв'язку з посиленням уваги до соціолінгвістики.

Аналізуючи концептуальні засади історії української мови, Шевченко Л.І. й Ніка О.І. доводять, що дискурс новітнього гуманітарного знання зумовлює осмислення не лише ряду наукових напрямків, зорієнтованих на сучасний стан мови, а й на інші періоди розвитку мови, більш віддалені в часі. Дослідники стверджують, що важливою є не лише реконструкція одного чи декількох історичних періодів, а намагання утворити певну *системність* розвитку, зокрема історичну еволюцію української літературної мови. Тобто, специфіка дослідження літературної історії української мови полягає в синтезованому поєднанні двох ракурсів науково-теоретичного дослідження. Перший, вузьколокалізований, дає змогу точніше представити закономірності мовно-літературного розвитку і врегулювання, спричинені психолого-соціальними, культурними факторами поступу літературної мови в окремо окреслений період. Другий полягає в поєднанні досліджуваних площин, інтегруванні результатів, отриманих у процесі локалізованого дослідження окремих періодів та введення їх у *системну площину* на основі гомогенних критеріїв [14; 17].

У сучасних дослідженнях з історії літературної мови застосовують обидва принципи: об'ємно висвітлюють мовні питання на прикладі художньої літератури чи публікацій у періодичних виданнях; порівнюють досліджуваний матеріал у різних аспектах, виявляють особливості специфіки та вводять результати у системну площину мовно-історичних досліджень.

Публіцистичний стиль як один із функціональних стилів української літературної мови отримав значний поштовх у розвитку на початку ХХ ст. у зв'язку із загостренням політичної ситуації на території Східної України. В цей час активізується жанрова диференціація української мови: починають активно функціонувати художній і публіцистичний стилі, менш активно – науковий.

У руслі досліджень функціональної стилістики виявлено, що публіцистичний стиль, зокрема мова преси, довгий час залишалися поза увагою мовознавців: "Якщо для всіх була зрозумілою політична роль газети, її суспільне призначення як джерела інформації, то словесна стилістико-лінгвістична природа газети привернула до себе увагу порівняно недавно" [1; 162]. Отримавши після скасування цензурних обмежень поштовх до розвитку, газетно-публіцистичний жанр все ж не утверджується як повноцінний різновид літературної мови у зв'язку з нестабільністю та невідшліфованістю українського правопису, на що неодноразово нарікали письменники та видавці як Східної України, так і Західної.

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з посиленням загального інтересу до проблем і засобів мови масової інформації та використання її з політичною метою з'являється ряд досліджень щодо функціональних особливостей публіцистичного стилю. Виокремились два основні напрями у вивченні мови газети: **функціонально-стилістичний** і **нормативно-стилістичний** [1; 163]. Перший напрям кваліфікувався як основний і найбільш результативний. Його дослідники розглядали мову і стиль газети як складову частину функціонально-публіцистичного стилю, тому основну увагу зосереджували на вивченні особливостей функціонування літературної мови на шпальтах преси, виявленні специфічних рис газетного стилю. Представники окресленого напрямку передбачали обов'язкову наявність у мові газети оцінно-мовних засобів, які розмежовувались на позитивно-оцінні та негативно-оцінні. Це явище було великою мірою пов'язане з нав'язуваною у той період ідеологією, один із принципів якої передбачав обов'язкову наявність оцінної функції у всіх газетних жанрах (репортаж, хроніка, нарис, стаття, фейлетон та ін.). В останні десятиріччя потреба в такому підході відпала, але компонент авторської оцінки викладеного наявний і закономірно виступає об'єктом дослідження мовознавців.

Другий, нормативно-стилістичний підхід, не виходить за межі практичної стилістики газетних текстів. Його завдання було визначене збиранням та класифікацією помилок лексико-стилістичного характеру, виробленням рекомендацій для усунення стилістичної неграмотності та підняттям рівня мовної культури періодичних видань.

Досліджуючи розвиток публіцистичного стилю на початку ХХ ст., окремі мовознавці взяли за основу нормативно-стилістичний підхід, оскільки на той час надзвичайно важливою була проблема вироблення та становлення правописних норм літературної мови як на теренах Західної України, так і Східної, об'єднання обох стандартів та зведення її до єдиного літературного зразка.

Функціонально-стилістичний підхід до вивчення мовного матеріалу початку ХХ ст. є менш вагомим, оскільки керується двома основними рисами: тяжінням до стабільності: наявність у мові преси готових формул та конструкцій, які згодом ставали штампами і втрачали вплив на читача (такі штампи в україномовній пресі Наддніпрянщини на той час ще не встигли виробитися, а у пресі Західної України лише почали стабілізуватися, тому їх вплив у цілому мінімальний); емоційно-експресивною впливовістю та наявністю авторської оцінки викладеного. Але окреслені аспекти мають опосередковану вагу, оскільки є звуженими й менш актуальними.

Процес витворення єдиної літературної мови був тривалим, супроводжувався мовними дискусіями навколо питань правопису, діалектної основи літературної мови,

шляхів розвитку словника, граматичних норм та ін. На перший погляд, це питання власне лінгвістичні, вивчення їх потребує лінгвістичного аналізу, застосування відповідних понять, пов'язаних із внутрішньою структурою мови. Однак без звертання до зовнішніх умов функціонування національної мови пояснити процеси, які відбувалися в історії української літературної мови, не можна. Не випадково в сучасних соціолінгвістичних дослідженнях вчені оперують поняттями “державотвірні нації”, “провідні нації”, “корінні нації”, оскільки на характері української літературної мови, на культивуванні її лексичних та граматичних норм позначається попередній стан – обмежений обсяг соціального функціонування української мови [9; 33-49]. Тривалий період бездержавного існування української нації зумовив існування української мови в неповній, обмеженій соціальній парадигмі, спричинився до мовної асиміляції, коли етнічні українці, виховувані в російськомовній культурі, своєю російськомовною практикою зменшували комунікативну потужність української мови.

Соціолінгвісти розрізняють етнографічну і комунікативну потужність національної мови [4]. Перша є кількісною ознакою – співвідношення українців та інших етносів, що населяють Україну. Друга – використання української мови в повсякденному спілкуванні як засобу активної комунікації, а також у сучасному інформаційному просторі. У зв'язку з цим постає питання інформаційної потужності національної мови, забезпечення її інтелектуального рівня [6].

Проблеми інтелектуалізації сучасної літературної мови, що постали на початку ХХІ ст. [13], беруть свій початок у дискусіях кінця ХІХ – початку ХХ ст. Саме тоді формувалася, за висловом Ю.Шевельова, нова філософія української мови. Про специфіку цього періоду функціонування української літературної мови йдеться у праці Ю.Шевельова “Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941): Стан і статус”. Констатуючи наявність двох писемно-літературних практик (або варіантів української літературної мови) – центральноукраїнської й австро-української, Ю.Шевельов зауважує: “Справа єдиної загальноукраїнської літературної мови наглила” [12; 43], тобто, вироблення норм літературної мови було однією з нагальних потреб тогочасного національного розвою.

Становлення й формування публіцистичного стилю у ХІХ – на початку ХХ ст. було об'єктом усебічного наукового аналізу М.А.Жовтобрюха. Дослідник особливу увагу звертав на дискусії навколо мовних питань, на нові тенденції формування літературної норми, лексичного і стилістичного збагачення української літературної мови у зв'язку з розширенням її суспільних функцій і виробленням нових стилів. Автор двох монографій (“Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.)” та “Мова української

періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст."), присвячених мові української преси в її історичному розрізі, – М.А.Жовтобрюх зазначає, що в XIX – на початку XX ст. в українській пресі зародилися “всі жанрові різновиди, властиві цій галузі літератури: інформаційний, власне публіцистичний, художньо-публіцистичний, науково-публіцистичний, науково-популярний та інші” [2; 25]. Виокремлення *науково-публіцистичного* жанрового різновиду мови преси ґрунтувалося, зокрема, й на тому, що в обговоренні мовного питання брали участь дослідники-науковці й письменники. Автор звертається до праць таких дослідників мови, письменників, як К.Михальчук, А.Кримський, І.Франко, І.Нечуй-Левицький, Б.Грінченко, І.Верхратський, В.Гнатюк, В.Науменко.

Значну увагу в працях М.А.Жовтобрюха приділено питанню вироблення лексичних норм єдиної літературної мови, дискусії про іншомовні та так звані “ковані” слова, вибору шляхів розвитку української літературної мови.

Мовні дискусії кінця XIX – початку XX ст. сприяли виробленню нової філософії української мови [12; 43]. Ця філософія як теоретичне осмислення мовного буття особистості й нації формувалася й утверджувалася у відповідній термінології, наукових визначеннях, що відповідали рівню розвитку тодішньої науки, оформлялася часто у вигляді публіцистичних текстів письменників, науковців.

Досліджуючи внесок М.Коцюбинського, Лесі Українки, Б.Грінченка в історію українського мовознавства, В.І.Статєєва розглядала художню спадщину письменників, зокрема наводила «Проект організації прихильників української літератури», укладений М.Коцюбинським у 1909-1910 рр., де наголошувалося: “Причин млявої продукції літературної, коли брати річ ширше, – довелось б шукати в загальному становищі української справи: брак національної свідомості, нерозвиненість громадського життя, цензурні обставини, брак української преси і т. ін.” [8; 180]. Інформація про громадські виступи письменників, учених, їхні статті широко з’являлися в тогочасній пресі. Обговорюючи шляхи створення єдиної для українців літературної мови, вони своєю мовно-літературною практикою стимулювали розвиток науково-публіцистичного жанру як різновиду мови преси. Саме в мові преси наукові факти мали використовуватися як аргументи і, введені в публіцистичний текст, переконувати читачів, формувати національно-мовну свідомість, потребу для українців єдиної літературної мови, яка б була “становим хребтом” української культури.

Про значення мовної дискусії кінця XIX – початку XX ст. для формування публіцистичного стилю свідчить звертання до цього історичного періоду багатьох дослідників. Частково матеріали дискусії знайшли місце у “Хрестоматії матеріалів з

історії української літературної мови”, яку упорядкував П.Д.Тимошенко [10]. В історії української літературної мови простежується характерна тенденція – вироблення єдиної літературної мови, яка б не роз’єднувала українців за регіональними відмінностями їхньої мови, а виступала засобом єднання, консолідації нації. Тим часом поділ українського етносу між Росією, Австро-Угорщиною, Румунією був причиною виникнення варіантів української літературної мови, чи, за іншою термінологією, регіональних писемно-літературних практик.

Зазначений період в історії української мови привертає увагу сучасних дослідників. Обираючи об’єктом свого дослідження науково-публіцистичну дискусію 1906-1913 рр., Р.А.Трифонов [11] пропонує власне лінгвістичний аналіз публікацій у періодичній пресі І.Нечуя-Левицького, Б.Грінченка, М.Левицького, В.Гнатюка, М.Грушевського з метою виявлення ролі “галицької” і “наддніпрянської” мовної практики в утвердженні сучасного літературного стандарту, зокрема щодо вироблення лексичної норми.

Мовні дискусії початку ХХ ст. привернули увагу Б.Сокола в плані вивчення історії українського мовознавства, виокремлення концептуальних засад лінгвоукраїністики, що формувалася в надрах офіційної великодержавницької політики та ідеології. Остання під тиском загальноєвропейських демократичних суспільних рухів змушена була приймати наукові концепції існування українського етносу, визнавати окремішність його мови й знімати заборони з української преси. У дослідженні Б.Сокола [7] детально розглядаються документи – заборони українського друкованого слова в Росії, висвітлюються питання, що були стрижневими в мовних дискусіях кінця ХІХ – початку ХХ ст. При цьому використовуються праці, які в радянський час з історії українського мовознавства були вилучені – концепції історії української мови І.Огієнка, С.Смаль-Стоцького, Ю.Шевельова, аналізуються виступи письменників, культурних діячів на захист мови українського народу.

Отже, публіцистичний стиль як один із функціональних стилів української літературної мови на початку ХХ ст. отримав значний поштовх у розвитку завдяки збільшенню кількості науково-публіцистичних видань та мовних дискусій про статус мови й утвердження літературного стандарту, які засвідчували становище української мови в конкретних суспільно-історичних умовах. Становлення публіцистичного стилю відображено шляхом висвітлення внеску відомих мовознавців у процес розвитку історії української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмоленко С.Я., Колесник Г.М., Ленець К.В. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – 236 с.
2. Жовтобрюх М.А. Мова української преси (дев'яності роки ХІХ ст.). – К.: Наук. думка, 1963. – 303 с.
3. Історія української мови: Хрестоматія / Упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. Автор передмови С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 1996. – 288 с.
4. Масенко Л.Т. Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
5. Німчук В.В., Русанівський В.М., Чепіга І.П. Жанри і стилі в історії української мови. – К.: Наук. думка, 1989. – 282 с.
6. Русанівський В.М., Широков В.А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство. – 2002. – №6. – С. 7-48.
7. Сокіл Б.Н. Дослідження особливостей української літературної мови і лінгвістичні дискусії навколо неї у ХІХ – поч. ХХ ст. – Дис. на здоб. ступ. канд. філол. наук: 10.02.01. – Терноп. держ. університет ім. В.Гнатюка, Тернопіль, 1998. – 177 с.
8. Статєєва В.Т. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця ХІХ – початку ХХ ст. (На матеріалах спадщини М.Коцюбинського, Лесі Українки, Б.Грінченка та ін.). – Ужгород: Патент, 1997. – 408 с.
9. Тараненко О.О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні // Мовознавство. – 2003. – №2-3. – С.30-55.
10. Тимошенко П.Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: У 2 ч. – К.: Рад школа. – Ч. 1. – 1959. – Ч. 2. – 1961.
11. Трифонов Р.А. Роль мовної дискусії початку ХХ ст. у процесі формування літературних норм української мови (1906-1913 рр.): Автореф. дис. на здоб. ступ. канд. філол. н. – Харків, 2000. – 20 с.
12. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.
13. Шевченко Л.І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови: теорія аналізу. – К.: Київський університет, 2001. – 478 с.
14. Шевченко Л.І., Ніка О.І. Концептуалізація історії української літературної мови // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Збірник наукових праць. – К.: Київський університет, 2003. – Вип. 8. – С. 16-20.